

نقدینگی بخش خصوصی و علل افزایش آن

چکیده:

با توجه به روند نامتناسب تغییرات حجم پول و نقدینگی نسبت به فعالیتهای اقتصادی در کشور ما مخصوصاً از سال ۱۳۵۳ به بعد، در این مقاله ضمن بررسی علل افزایش حجم نقدینگی نشان داده شده است که چگونه پولهایی که بوسیله دولت در جامعه به جریان میافتد دوباره به صندوق دولت بازمیگردد و عاملی تعیین کننده برای تشکیل نقدینگی بخش خصوصی می گردد. بدهیهای دولت که پیوسته مهمترین اقلام دارائی های بانک مرکزی را تشکیل می دهد به نوبه خود موجب افزایش پایه پولی گردیده و در نتیجه بر حجم اسکناس منتشره افزوده است که با توجه به ثبات نسبی ضریب تکاثری پول تأثیر قابل توجهی بر افزایش حجم پول و به تبع آن حجم نقدینگی داشته است.

مقدمه:

اقتصادی به مراتب نامطلوب تر و حتی خطرناک تر می باشد و عوارض بسیار جدی و مساله سازی را به بار می آورد. یکی از آثار نامطلوب آن، بروز تورم است که به تبع آن مشکلات عدیده دیگر از جمله فاصله گرفتن از عدالت اقتصادی و اجتماعی، کاهش رفاه عمومی، مشکلات اساسی در بازرگانی خارجی قابل انتظار خواهد بود.

بدین لحاظ در این مقاله ابتدا ضمن بررسی روند تغییرات حجم پول و نقدینگی در ایران بصورت گذرا، به علل افزایش نقدینگی در جامعه و بالاخص در سالهای بعد از انقلاب پرداخته میشود با توجه به اینکه

یکی از طرق اعمال سیاستهای اقتصادی، برگزیدن سیاست های پولی مناسب است. در این زمینه به جریان انداختن حجم پول متناسب با نیاز واقعی جامعه و برقراری حجم نقدینگی به مقدار لازم و به صورت مطلوب از اهمیت خاصی برخوردار می باشد. در غیر این صورت اگر حجم پول و نقدینگی بصورت لازم و مناسب با فعالیت های اقتصادی نباشد، آثار سوئی بهمراه خواهد داشت. البته کاستی حجم پول نسبت به فعالیتهای اقتصادی مطلوب نیست، ولی فزونی حجم پول نسبت به نیاز واقعی جامعه و فعالیتهای حقیقی

هر ۱ ریال معادل ۴/۵ گرم نقره معرفی شده بود^۲. قابل ذکر است که هم آهننگ با نرخ برابری ریال که در بالا اشاره شد، هنگام تأسیس بانک ملی ایران، سکه‌های طلا با ارزش ۲۰ ریال و نیم سکه طلا به ارزش ۱۰ ریال در جریان قرار داده شده بود که کاملاً به عنوان پول رایج در داد و ستدها بکار گرفته می‌شد.

و بالاخره در سال ۱۳۱۰ با تضعیف ارزش ریال و تغییر نرخ برابری آن، ارزش هر ریال معادل ۴/۱۴ گرم نقره در نظر گرفته شد^۳. ولی با گذشت چند دهه از آن زمان، با افزایش حجم پول در گردش و نقدینگی جامعه، کاهش ارزش پول به صورت مداوم صورت گرفت، تا جایی که امروز قیمت هر گرم طلا و یا هر گرم نقره می‌تواند کاهش ارزش پول در طول زمان را گواهی دهد.

در خصوص روند حجم پول باید ذکر نمود که اولین بار که بانک ملی ایران در سال ۱۳۱۱ اقدام به انتشار اسکناس نمود، حجم پول در گردش ۲۵۵/۵ میلیون ریال یعنی فقط حدود ۲۵ میلیون تومان بود^۴. از مبلغ یاد شده (۱۵۸/۶) میلیون ریال اسکناس در دست مردم و بقیه یعنی ۹۶/۷ میلیون ریال سپرده دیداری یعنی پول تحریری بوده است^۵. در سال ۱۳۳۸ حجم اسکناس در دست مردم به ۱۷/۳ میلیارد ریال و

بسیاری از مشکلات اقتصادی ریشه در افزایش حجم پول و نقدینگی دارد و نقدینگی به نوبه خود معلول عوامل دیگری است، بدین لحاظ ضرورت و اهمیت موضوع به منظور شناخت بسیاری از مسائل اقتصادی و مقابله با آن قابل تردید نیست.

لازم به تذکر است که به منظور رعایت محرمانه بودن آمار اقتصادی سال ۶۵ و سالهای بعد آمار ارائه شده تا پایان سال ۶۴ را شامل می‌گردد.

۱ - روند تغییرات حجم پول و نقدینگی در ایران

نگاهی گذرا به سیاست‌ها و تجربیات پولی و بانکی ایران طی دو یا سه دهه اخیر و بالاخص چند ساله اخیر، گواهی بر این دارد که تغییرات حجم پول و نقدینگی در جامعه به صورت مطلوبی صورت نگرفته است. یکی از مظاهر کاملاً محسوس و واضح آن ایجاد تورم و به عبارت دیگر کاهش شدید ارزش پول طی دوران مذکور می‌باشد. به عنوان یادآوری قابل ذکر است که در سالهای نخستین تأسیس بانک ملی ایران ۱ ریال معادل ۰/۳۶۶۱۱۹۱ گرم طلای خالص معین گردیده بود^۱. یعنی تقریباً هر گرم طلا کمتر از ۳ ریال ارزش داشت. با معیار نقره نیز

(۱) بانک مرکزی و تجربیات پولی ایران، تألیف هوشنگ شجری، انتشارات سپهر، ص ۱۵۱

(۲) تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران صفحه ۱۷۴-۱۷۳

(۳) بانک مرکزی و تجربیات پولی، تألیف هوشنگ شجری، صفحه ۱۵۱

(۴) تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران، بانک ملی ایران، صفحه ۱۸۰

(۵) بانک مرکزی و تجربیات پولی ایران، تألیف هوشنگ شجری، مرکز نشر سپهر - صفحه ۱۹۱

که حجم اسکناس و پول تحریری به ترتیب ۸۶ میلیارد و ۱۱۶/۳ میلیارد ریال و حجم پول و نقدینگی حدود ۲۰۲ میلیارد و ۵۱۸ میلیارد ریال بود، در سال ۱۳۵۷ با افزایش بسیار زیاد بترتیب برای حجم اسکناس و پول تحریری (سپرده دیداری) به ارقام ۸۰۲ و ۴۳۳ میلیارد و در مورد حجم پول و حجم نقدینگی به ۱۲۳۶ میلیارد و ۲۶۱۳ میلیارد ریال رسید.^۷ روند تغییرات حجم پول و نقدینگی در سالهای بعد از انقلاب نیز از روند مطلوبی برخوردار نبوده است که در جدول شماره ۱ این امر ملاحظه می شود.^۸

حجم پول تحریری به ۲۳ میلیارد رسیده، و حجم پول و نقدینگی به ترتیب ۴۰/۳ و ۵۱/۶ میلیارد ریال گردیده بود.^۶

قابل ملاحظه است که در این فاصله حجم پول به ۱۰۹ برابر افزایش یافته و به تبع آن حجم نقدینگی با سرعت فوق العاده ای رو به افزایش نهاد. روند افزایش حجم پول و نقدینگی طی سالهای بعد نیز همچنان با سرعتی شتابان تغییر یافته است.

قابل ملاحظه است که روند تغییرات حجم پول در سالهایی که درآمدهای نفتی افزایش یافته با سرعت بیشتری انجام گرفته است. در سال ۱۳۵۳

جدول شماره (۱) مقادیر حجم پول و نقدینگی (میلیارد ریال)

سال	اسکناس در دست مردم	پول تحریری	حجم پول	نقدینگی
۱۳۱۱	۰/۱۵۸۹	۰/۰۹۶۷	۰/۲۵۵۳	
۱۳۳۸	۱۷/۳	۲۳	۴۰/۳	۵۱/۶
۱۳۵۲	۸۶/۴	۱۱۶/۳	۲۰۲/۷	۵۱۸
۱۳۵۷	۸۰۲/۷	۴۳۳/۳	۱۲۳۶	۲۵۷۹
۱۳۶۴	۲۱۷۶	۲۷۴۷	۴۹۲۳	۹۰۰۲/۱

جواب بصورت قاطع منفی است. اگر تولیدات ناخالص ملی (بقیست بازار) را با قیمت های ثابت ۱۳۵۳ در سالهای مختلف مورد مطالعه قرار دهیم. عدم تناسب بین تغییرات حجم پول و تولیدات ناخالص ملی به قیمت بازار کاملاً

چنانکه دیده می شود طی سال های گذشته بر مقدار حجم پول و نقدینگی بمقدار زیادی افزوده شده است. در اینجا این سوال مطرح می شود که آیا به همین نسبت مقدار تولیدات یا مقدار عرضه در جامعه افزایش یافته است؟

۶) اقتصاد کلان، (اصول نظری و کاربرد آن)، تألیف دکتر محمد طبیان، انتشارات وزارت برنامه و بودجه صفحه ۲۳۷ - ۲۳۵

۷) سیر تحولات اقتصادی کشور بعد از انقلاب، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران صفحه ۶۵۳

۸) تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران - و گزارشات اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران سالهای مختلف.

اذعان داشت علاوه بر عدم هم آهنگی لازم بین تغییرات حجم پول در گردش و تولیدات واقعی کشور، همزمان با افزایش مداوم و سریع قیمت‌ها، توزیع در آمد به صورت نامطلوب‌تری صورت گرفته است.

جدول شماره ۲ نمایانگر نسبت تولیدات ناخالص داخلی (به قیمت عوامل) و ملی (به قیمت بازار) به حجم پول طی سالیان مورد مطالعه می باشد که موید گفتار فوق است.^{۱۰}

قابل مشاهده می باشد. بعنوان مثال، در سال ۱۳۵۶ تولید ناخالص ملی (بقیمت بازار) و قیمت‌های ثابت ۱۳۵۳ حدود ۴۰۰۵/۶ میلیارد ریال بوده و در سال ۲۳۵۷ به ۳۲۸۷/۸ و بالاخره در سال ۱۳۶۱ به رقم ۳۱۱۲/۵ میلیارد ریال تنزل یافته است.^۹

مقایسه تغییرات حجم پول و تولیدات به قیمت ثابت گواه براین است که حجم پول در جریان قرار گرفته به صورت مطلوب و متناسب با فعالیت‌های اقتصادی نبوده است ضمن اینکه باید

جدول شماره (۲)

تولیدات ناخالص داخلی و ملی به حجم پول

قیمت‌های ثابت ۱۳۵۳		قیمت‌های جاری		
تولید ناخالص ملی	تولید ناخالص داخلی	تولید ناخالص ملی	تولید ناخالص داخلی	
حجم پول	حجم پول	حجم پول	حجم پول	
۹/۶۳	۹/۳۹	۹/۶۳	۹/۳۹	۱۳۵۳
۲/۰۳	۱/۸۴	۳/۷۰	۳/۶۳	۱۳۵۸
۰/۷۰	۰/۶۸	۳/۱۰	۳/۰۴	۱۳۶۴

ناخالص داخلی (به قیمت ثابت) به حجم پول توجه نمائیم. این نسبت که در سال ۱۳۵۳ برابر ۹/۳۹ بوده است به رقم ۰/۶۸ تنزل یافته است. حال باید دید علل افزایش حجم پول و نقدینگی چه بوده است. به این منظور تأثیر قدرت

چنانکه ملاحظه می شود، طی سالهای گذشته، به قیمت جاری و بویژه برحسب قیمت‌های ثابت، مقدار حجم پول در گردش نسبت به تولیدات ناخالص داخلی مرتب افزایش داشته است. به عنوان مثال اگر به نسبت تولید

۹) سیر تحولات اقتصادی کشور بعد از انقلاب - بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران صفحه ۵۰۵
 ۱۰) استخراج و محاسبه شده از گزارشات اقتصادی و ترازنامه‌های بانک جمهوری اسلامی ایران سالهای مختلف.

قانونی برای سپرده‌های دیداری می‌باشد. بنابر این پول خارج شده از شبکه برابر $D = 5 \times 100 = 500$ خواهد بود، که می‌تواند بصورت پول تحریری در دست مردم قسمتی از نقدینگی جامعه را تشکیل دهد.

اگر چه قدرت پول آفرینی بانک‌ها با کاهش نرخ ذخیره قانونی افزایش خواهد یافت^{۱۲} و همچنین افزایش نسبت ذخایر مازاد و افزایش نسبت یا میل بکارگیری اسکناس نسبت به پول تحریری از قدرت خلق پول بانک‌ها خواهد کاست. ولی علیرغم ابزار کنترل کننده‌ای که می‌تواند در اختیار بانک مرکزی باشد، بانک‌ها خود نیز در خلق پول ابزاری در اختیاری دارند که می‌تواند آنان را در نیل به مقصودشان یاری دهد^{۱۳}.

طی سالیان قبل از انقلاب، شبکه بانکی به عنوان عاملی مهم در افزایش حجم پول در دست مردم در افزایش نقدینگی جامعه سهم بسزائی داشته است. بخصوص در بین سالهای ۳۸-۱۳۳۴ و همچنین در بین سالهای ۵۷-۱۳۵۳ درآمدهای ارزی حاصل از صدور

پول آفرینی بانک‌ها و همچنین اثر عرضه پول توسط بانک مرکزی برافزایش حجم پول و نقدینگی باید مورد بررسی قرار گیرد.

۲ - قدرت پول آفرینی بانک‌ها

بانک‌ها معمولاً با استفاده از سپرده‌های مردم و اعطای وام و اعتبار، با تشویق آنان به استفاده از پول تحریری در معاملات، با استفاده از مکانیزم «سپرده‌گذاری - وام دهی» به خلق پول مبادرت می‌ورزند^{۱۱}. در حقیقت اگر به عملکرد بانک‌ها توجه شود، عمدتاً استفاده بانک‌ها ناشی از خلق پول بوده است. به بیان ساده‌تر، اگر فرض نمائیم که معاملات فقط از طریق پول تحریری صورت پذیرد و ذخایر بانک‌ها فقط ذخایر قانونی برای سپرده دیداری با نرخ ۲۰٪ باشد، اگر ۱۰۰ واحد پول وارد شبکه بانکی گردد، خلق پول با استفاده از ضریب تکاثری (ضریب عرضه پولی) ۵ برابر خواهد بود.

$$m_d = \frac{1}{r_d} = \frac{1}{0.2} = 5$$

که در رابطه فوق نرخ یا نسبت ذخایر

(۱۱) مبادی پول و بانکداری - تألیف هارلن - اسمیت، ترجمه دکتر نصرآ... وقار - مؤسسه علوم بانکی ایران - فصل ۵
 (۱۲) می‌توان تغییرات در وام و حجم پول تحریری را با استفاده از ضرایب فزاینده بصورت زیر محاسبه نمود. تغییر در میزان پول تحریری که عبارتست از $D = \frac{a}{r_d + r_e + s}$ که «a» اولین سپرده، « r_e » نسبت ذخایر مازاد و «s» میل به بکارگیری اسکناس نسبت به پول تحریری می‌باشد که برابر خواهد بود با $s = \frac{C}{D}$ و C مقدار اسکناس در دست مردم و D پول تحریری می‌باشد همچنین تغییر در مقدار وام اعطایی بصورت زیر خواهد بود.

$$L = \frac{(1-r_d)}{ra + r_e + s}$$

برای مطالعه بیشتر می‌توان به هر یک از مآخذ زیر مراجعه نمود:

Understanding Money, Edward Shapiro, Harcourt Brace Jovanovich, Inc, 1977, chap 5

Monetary Policy and the Financial system, Paul M. Horvitz, Richard A. Ward (Fifth Edition), chaps, 18 & 19.
 Money, Banking the Economy, J. Cocharan, (Forth Edition), MacMillan, 1979, chaps 7 & 8. (۱۳)

اینکه تولیدات و امکانات فیزیکی اقتصاد بتواند جوابگو باشد. طی دوران یناد شده بالا، تعداد واحدهای بانکی افزایش قابل ملاحظه‌ای یافت. حجم اعتبارات به بخش خصوصی که در سال ۱۳۵۱ حدود ۳۳۶ میلیارد ریال بوده در سالهای ۵۶ و ۵۷ بترتیب به ۱۹۲۱ و ۲۲۵۵/۴ میلیارد ریال افزایش یافت. طی دوره ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۶ حجم اعتبارات سالانه حدود ۳۹٪ ترقی داشت در صورتی که رشد تولیدات دوره ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۶ حجم اعتبارات سالانه حدود ۳۹٪ ترقی داشت در صورتی که رشد تولیدات ناخالص ملی طی همان دوره سالانه فقط ۷٪ بوده است.^{۱۶}

در سالهای بعد از انقلاب گرچه حجم وام‌ها و اعتبارات به سرعت گذشته افزایش نیافت، ولی انتشار اسکناس و عرضه پول با شتاب زیادی صورت گرفت، ضمن اینکه بعلت افزایش میل به بکارگیری اسکناس سرعت گردش اسکناس نیز افزایش چشم‌گیری یافت، با توجه به نکات یاد شده جا دارد که عرضه پول توسط بانک مرکزی نیز مورد توجه قرار گیرد.

۳ - عرضه پول توسط بانک مرکزی

بانک مرکزی به نوبه خود در تغییرات و نقدینگی جامعه سهم بسزائی دارد. اگر بصورت خیلی ساده عرضه پولی را با M^s نمایش دهیم. تغییرات عرضه پول را می‌توان تحت تاثیر «m» ضریب عرضه پولی (ضریب تکاثری پول) و پایه

مواد نفتی به صورت فوق‌العاده‌ای افزایش یافت. ولی از آنجائی که سیاست‌های اتخاذ شده در راستای خارج نمودن دلارهای نفتی از طریق تغییر الگوی مصرف بود. مکانیزم گسترش و بسط شبکه بانکی و اعتباری به عنوان عامل مهم در افزایش تقاضا مورد استفاده قرار گرفت و واردات گسترده به همراه اعطای وام و اعتبار و خلق پول از سوی شبکه بانکی، موجب خروج ارزهای نفتی کسب شده گردید.

در سال ۱۳۳۵ تعداد ۱۳ بانک در کشور وجود داشت، تا سال ۱۳۳۸ بر تعداد بانک‌ها ۱۴ واحد افزوده گردید. حجم اعتبار به بخش خصوصی که تا سال ۱۳۳۳ هر ساله بین ۱ تا ۲ میلیارد ریال بود از سال ۱۳۳۴ تا سال ۱۳۳۸ حدوداً به ۳۸ میلیارد ریال بالغ گردید^{۱۴}. نتیجه اینکه چون حجم تولیدات به همان میزان افزایش نیافته بود، علاوه بر افزایش قیمت‌ها و نرخ تورم، درآمدهای ارزی کسب شده به خارج بازگردانیده شد. بدهی‌های خارجی که در سال ۱۳۳۴ فقط بالغ بر ۱۰ میلیون دلار بود در سال ۱۳۳۸ به میزان ۵۰۰ میلیون دلار افزایش یافت. قابل توجه است که موجودی ارز کشور در آخر شهریور ۱۳۳۹ فقط ۱۵ میلیون دلار بوده است.^{۱۵}

همچنین در بین سالهای ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ با گسترش شبکه بانکی و سیاست مالی انبساطی پولی و اعتباری حجم پول و نقدینگی و به تبع آن تقاضا و قدرت خرید مردم افزایش یافته بود، بدون

۱۴) بانک مرکزی و تجربیات پولی ایران، هوشنگ شجری، صفحه ۱۱۹-۱۱۸

۱۵) ماخذ پیشین صفحه ۱۱۵

۱۶) سیر تحولات اقتصادی کشور بعد از انقلاب، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران صفحه ۳۹۸

و با تقسیم صورت منخرج کسر طرف دوم تساوی بالا بر D خواهیم داشت:

$$\frac{M}{B} = \frac{1 + s}{s + r_d + r_t \cdot t + r_e}$$

که $t = \frac{T}{D}$ یعنی برابر با نسبت سپرده‌های مدت دار به سپرده‌های دیداری است و در نتیجه ضریب عرضه پولی یا ضریب تکاثری پول خواهد بود:

$$m = \frac{1 + s}{s + r_d + r_t \cdot t + r_e}$$

گرچه علاوه بر بانک مرکزی، تصمیمات بانکهای تجاری و همچنین عملکرد و رفتار مردم در تعیین ضریب عرضه پول مؤثر است ولی عملاً طبق محاسبات و گزارشهای بانک مرکزی جمهوری اسلامی تغییرات ضریب عرضه پولی در ایران عملاً بسیار ناچیز و طی سالهای اخیر مقدار این ضریب کمی بیش از واحد بوده است.^{۱۸} در صورتی که عملاً پایه پولی در ایران از تغییرات بیشتری برخوردار می‌باشد. بدین ترتیب تغییرات عرضه پول در ایران را می‌بایست در تغییرات پایه پولی جستجو نمود. طبق محاسبات بانک مرکزی تغییرات پایه پولی و ضریب پولی طی سالیان مختلف به صورت زیر (جدول شماره ۳) بوده است.^{۱۹}

پولی «B» یا به عبارت دیگر «پول پر قدرت» مورد بررسی اقرار داد^{۱۷}. بدین معنی که در رابطه $M^s = m \cdot B$ در پایه پولی مجموع بدهی‌های بانک مرکزی به بخش‌های خصوصی (اسکناس و مسکوک در دست مردم) و بانکی (نقدینگی در صندوق بانک‌ها بعلاوه سپرده‌های قانونی و آزاد بانک‌ها نزد بانک مرکزی) تعریف می‌شود. به طور ساده می‌توان آن را به صورت مجموعه اسکناس در گردش «C» بعلاوه ذخایر نزد بانک مرکزی «R» در نظر گرفت یعنی: $B = C + R$

از سوی دیگر ذخایر بانک مرکزی خود از ذخایر قانونی برای سپرده‌های دیداری و مدت دار و ذخایر مازاد تشکیل می‌شود که آنها را به ترتیب با RD و RT و RE نمایش می‌دهیم. بنابراین:

$$R = RD + RT + RE$$

$$B = C + RD + RT + RE$$

حال اگر سپرده‌های دیداری و مدت دار را برترتیب با D و T و میل به بکارگیری اسکناس را با «S» نمایش دهیم خواهیم داشت.

$$B = s \cdot D + r_d \cdot D + r_t \cdot T + r_e \cdot D$$

و اگر حجم پول در گردش را مجموعه اسکناس در گردش بعلاوه پول تحریری در نظر بگیریم: با تلفیق روابط بالا خواهیم داشت:

$$\frac{M}{B} = \frac{C + D}{s \cdot D + r_d \cdot D + r_t \cdot T + r_e \cdot D}$$

Monetary Policy and the Financial System, Paul M. Horvitz Richard A. Ward (Fifth Edition) (۱۷) chaps 18 & 19.

۱۸ عوامل تعیین کننده عرضه پول در اقتصاد ایران - بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - تیرماه ۱۳۶۴ صفحه ۲۴-۲۱

۱۹ همان ماخذ صفحه ۶ و صفحه ۲۸-۲۷

جدول شماره (۳)
عوامل موثر در تغییرات عرضه پول در ایران (درصد تغییرات)

دوره	پایه پولی «۱»	ضریب عرضه پولی «۲»	(۱+۲)
۱۳۵۰-۵۴	۳۶/۴	-۰/۲	۳۶/۲
۱۳۵۵-۵۸	۳۹/۲	۰/۱	۳۹/۳
۱۳۵۹-۶۲	۲۵/۲	-۱/۱	۲۴/۱

اگر به مقدار و روند پایه پولی در سالهای گذشته که در جدول زیر (شماره ۴) منعکس است ۲۰ توجه کنیم، ادعای فوق تایید می شود.

جدول شماره (۴)

مقدار پایه پولی (میلیارد ریال)

۱۳۴۱	۴۲	۴۳	۴۴	۴۵	۴۶	۴۷	۴۸
۳۳	۳۶/۸	۳۷/۳	۴۴	۴۸	۵۴/۸	۶۶/۳	۷۵/۱
۱۳۴۹	۵۰	۵۱	۵۲	۵۳	۵۴	۵۵	۵۶
۹۱/۶	۱۰۸/۷	۱۴۱/۴	۱۸۸/۳	۳۱۰/۹	۴۱۹	۵۶۶/۹	۷۳۸/۶
۱۳۵۷	۵۸	۵۹	۶۰	۶۱	۶۲	۶۳	۶۴
۱۲۱۰	۱۵۴۳	۱۹۸۹	۲۶۵۵	۳۴۰۶	۳۷۵۴	۴۲۳۹	۴۹۰۹

چنانکه ملاحظه می شود هر ساله پایه پولی در صورت افزایش می یافته احتیاج به بررسی اقلام افزایش بوده است، ولی اینکه چرا پایه پولی باین تشکیل دهنده پایه پولی و توزیع منابع پولی

(۲۰) استخراج از گزارشات اقتصادی و ترازنامه بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - سالهای مختلف.

پولی و براساس آن در عرضه پول انجام می گرفت ولی از بعد از انقلاب عمدتاً افزایش مطالبات بانک مرکزی از دولت موجب افزایش دارایی های بانک مرکزی گردیده و تحت تأثیر این امر اسکناس منتشر شده و ستون بدهی ها و همچنین در نتیجه پایه پولی افزایش می یافته است^{۲۱}. بدیهی است بدین ترتیب ضمن اینکه عرضه پول تغییر می یافته حجم نقدینگی جامعه نیز در حال افزایش سریع بوده است. جدول زیر (شماره ۵) که درصد تشکیل دارایی های خارجی بانک مرکزی را منعکس می نماید گواهی بر این دارد که پایه پولی چگونه و عمدتاً تحت تأثیر چه اقلامی در تغییر بوده است.^{۲۲}

می باشد. علت این امر در قبل و بعد از انقلاب کاملاً متفاوت می باشد که در بحث بعدی به آن توجه خواهد شد.

۴ - علل تغییر در پایه پولی

چنانکه ذکر شد از سوئی می توان پایه پولی را مجموع بدهی های بانک مرکزی به بخش خصوصی (مردم) و بانک ها دانست که این خود نیز تابعی از تغییرات دارایی های بانک مرکزی است. طی سالیان قبل از انقلاب تغییراتی که عمدتاً در دارایی های خارجی بانک مرکزی اتفاق می افتاد، مجموعه دارایی های بانک مرکزی را افزایش می داد و باین ترتیب تغییراتی در پایه

جدول شماره (۵)

توزیع منابع پولی (درصد)

۱۳۶۴	۱۳۶۲	۱۳۵۲	۱۳۴۲	
۱۰/۷	۱۸/۳	۵۴/۷	۵۰	دارایی های خارجی (خالص)
۸۳/۴	۶۹/۸	۲۸/۳	۳۶/۱	مطالبات از دولت (خالص)
۵/۹	۱۱/۸	۱۷/۲	۱۳/۹	مطالبات از سایر بانک ها
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع

است. افزایش بدهی های دولت به بانک مرکزی خود به دلیل افزایش کسر بودجه دولت بخصوص در سالهای اخیر بوده که به منظور تأمین بودجه،

چنانکه ملاحظه می شود، بدهی های دولت بعد از انقلاب درصد عمده ای از دارایی بانک مرکزی را تشکیل می داده است که در نتیجه تغییر در پایه پولی، حجم پول تغییر می یافته

(۲۱) عوامل تعیین کننده عرضه پول در اقتصاد ایران - بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تیر ماه ۱۳۶۴ صفحه ۹-۴

(۲۲) گزارشات اقتصادی و ترازنامه بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - سالهای مختلف.

می شود بدهی بخش دولت طی سالیان متوالی هر ساله افزایش چشم گیری نسبت به سال قبل داشته است که به طور خلاصه به صورت زیر از نظر گذرانیده می شود.^{۲۳}

دولت هر ساله از بانک مرکزی استقراض نموده است.

جدول شماره (۶) نمایانگر بدهی بخش دولت به بانک مرکزی و مقدار نقدینگی جامعه برای سالهای مختلف می باشد. چنانکه مشاهده

جدول شماره (۶)

بدهی بخش دولت و مقدار نقدینگی (میلیارد ریال)

۶۴	۶۳	۶۲	۶۱	۵۹	۵۷	۵۵	۱۳۵۳	
۶۴۱۸	۵۶۹۶	۴۸۵۰	۴۰۰۷	۲۹۴۵	۱۴۳۵	۹۶۰	۴۴۵/۹	۱ - بدهی بخش دولتی
۹۰۰۲	۷۹۶۷	۷۵۱۴	۶۴۳۱	۴۳۳۸	۲۵۷۹	۱۵۹۳	۸۱۰	۲ - نقدینگی
%۷۱	%۷۱	%۶۴	%۶۲	%۶۷	%۵۵	%۶۰	%۵۵	درصد ۱ به ۲

آمد آن فزونی داشته و دولت، بخصوص در سال های اخیر با تعقیب سیاست کسر بودجه ناگزیر به دریافت وام از بانک مرکزی گردیده است. ترکیب اقلام درآمدها و هزینه های دولت در جدول شماره (۷) مورد بررسی قرار می گیرد.^{۲۴}

چنانکه دیده می شود هر ساله بدهی بخش دولت به عنوان مهمترین قلم دارائی بانک مرکزی اثر عمده ای در افزایش پایه پولی و همچنین عرضه پول داشته است که به نوبه خود مقدار نقدینگی را افزایش می داده است. دلیل این امر این است که همواره پرداختی دولت نسبت به دریافتی و در

(۲۳) استخراج و محاسبه شده از گزارشات اقتصادی و ترانزنامه های بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - لهای مختلف.

(۲۴) گزارشات اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - سالهای مختلف.

جدول شماره (۷) درآمد و مخارج دولت (میلیارد ریال)

۱۳۶۴	۱۳۶۳	۱۳۶۱	۱۳۵۹	۱۳۵۷	۱۳۵۵	
۱۱۸۸	۱۳۷۳	۱۶۸۹	۸۸۹	۱۰۱۳	۱۴۲۱	درآمد نفت
۱۰۳۴	۸۹۹	۶۱۴	۳۴۰	۴۶۶	۳۴۳	درآمد مالیاتی
۲۶۶۶	۲۷۱۵	۳۵۰۳	۱۳۲۶	۱۵۹۹	۱۸۳۶	کل درآمد
۲۵۴۸	۲۴۷۶	۲۲۹۴	۱۷۲۸	۱۲۷۵	۱۰۸۴	پرداخت جاری
۷۶۵	۸۷۸	۹۴۳	۵۶۸	۵۴۶	۵۹۲	سرمایه گذاری ثابت
۳۳۱۳	۳۳۵۴	۳۲۷۴	۲۲۹۸	۱۹۸۶	۲۰۰۶	کل پرداخت
-۶۴۷	-۶۳۹	-۷۷۲	-۹۷۲	-۳۸۷	-۱۷۰	کسری

دولت به بانک مرکزی در سال ۱۳۶۱ بسیار ناچیز بوده و در سالهای دیگر هیچ مبلغی پرداخت نشده است.^{۲۵}

اقدام کسر بودجه دولت در جدول فوق از طریق استقراض از بانک مرکزی تأمین شده است. اما اگر به جدول زیر (شماره ۸) توجه شود ملاحظه خواهد شد که عملاً باز پرداخت وام‌های

جدول شماره (۸) بازپرداخت وام‌های دولت به بانک مرکزی (میلیارد ریال)

۱۳۶۴	۱۳۶۳	۱۳۶۲	۱۳۶۱	۱۳۶۰	۱۳۵۹	۱۳۵۸	۱۳۵۷
.	.	.	۸/۸	.	.	-	۲/۳

(۲۵) گزارشات اقتصادی و تراز نامه بانک مرکزی جمهوری اسلامی - سالهای مختلف.

گرفته و توزیع درآمد را مستمراً نامطلوب‌تر ساخته است. افزایش نقدینگی بخش خصوصی و عدم اختصاص آن به کارهای تولیدی در سال‌های اخیر از عوامل مهم ایجاد تورم بوده است.

لازم به تذکر است که موضوعاتی از قبیل بررسی موانع موجود بر سر راه افزایش درآمدهای مالیاتی، تحول نظام مالیاتی، علل کسر بودجه و شرایط خاص از قبیل جنگ تحمیلی که در ایجاد کسر بودجه موثر بوده است نیاز به بررسی‌های جداگانه دارد و از حوصله این مقاله خارج است لذا در اینجا تنها اثرات این عوامل بر روی نقدینگی مورد توجه قرار می‌گیرد.

بنابر این یکی از راههای عمده که می‌توان روند افزایش نقدینگی بصورت فعلی را بهبود بخشید تغییر ساختار بودجه دولت می‌باشد بطوریکه کاهش کسر بودجه را به دنبال داشته باشد و این امر مستلزم کاهش از وابستگی به درآمدهای نفتی و توجه بیشتر به نظام مالیاتی و اصلاح آن می‌باشد که بتوان مالیات‌ها را به عنوان منبع اصلی تأمین مخارج دولت جایگزین نمود.

جا دارد اشاره شود که قبل از انقلاب بدهی‌های بخش خصوصی به شبکه بانکی سهم بسزایی در افزایش نقدینگی جامعه داشته است. در صورتیکه بعد از انقلاب علیرغم افزایش بدهی‌های بخش خصوصی به شبکه بانکی بدهی‌های دولت به شبکه بانکی نقش مؤثرتری

حال اگر بار دیگر به ترکیب دخل و خرج دولت توجه کنیم، مشاهده می‌شود که مالیات‌ها نقش ناچیزی را در تأمین مخارج دولتی دارند که یک مقایسه نشان می‌دهد که در کشورهای پیشرفته صنعتی مالیات‌ها تا ۴۵٪ از تولیدات ناخالص ملی را تشکیل می‌دهند، در صورتی که در کشور ما این رقم به حدود ۱۰٪ محدود می‌شود.^{۲۶}

این موضوع بیانگر آنست که درآمدهای نفتی و مالیاتی که بعنوان در آمد دولت از طریق هزینه‌های بخش عمومی به جریان می‌افتد دوباره بسوی دولت باز نمی‌گردد. در صورتی که در نظام اقتصادی سالم اگر دولت خرج می‌کند و یک جریان پولی را به وجود می‌آورد، دوباره از طریق درآمدهای مالیاتی، جریان پولی به سوی دولت باز می‌گردد. چه اینکه جریان پولی باید به منزله خون و دولت به مثابه قلب دستگاه باشد. با توجه به امکان گریز صاحبان مشاغل آزاد از پرداخت مالیات بردرآمد، سهم درآمدهای مالیاتی در تأمین مخارج دولت ناچیز است با این ترتیب درآمدهای حاصل از فروش نفت و همچنین استقراض از بانک مرکزی بعنوان منابع عمده تأمین مخارج دولت در جامعه جریان پیدا کرده و در حقیقت نقدینگی بخش خصوصی را بوجود می‌آورد. لذا علاوه بر درآمدهای نفتی، کسر بودجه دولت نیز هر سال به سود عده‌ای در جامعه انجام

(۲۶) گزارش تحقیقی مقلداتی شناخت تورم و چاره آن - معاونت امور اقتصادی و بین‌المللی وزارت امور اقتصادی و دارایی،

برای هزینه‌های عمرانی و جاری خود مبالغ بیشتری باید بردارد و ناگزیر به افزایش مخارج دولتی و بودجه است. علاوه بر آن چون افزایش بودجه دولت همیشه به نسبت افزایش نرخ تورم امکان‌پذیر نیست لذا کاهش حقیقی هزینه‌های دولت را در بردارد. (این امر با توجه به اینکه امکان کاهش حقیقی اقلام هزینه‌های جاری یکسان نیست موجب کاهش حقوق و دستمزد حقیقی به میزان بیشتری گردیده است) جدول شماره ۹ مقدار هزینه‌های مصرف دولتی و تشکیل سرمایه ثابت ناخالص به قیمت‌های ثابت ۱۳۵۳ رانشان می‌دهد.^{۲۸}

را در این زمینه ایفاء نموده است.^{۲۷} بهر صورت باید متذکر شد که افزایش نقدینگی و عدم به جریان افتادن حجم پول در امور تولیدی و بکار گرفته شدن این حجم پول و نقدینگی فراوان در امور غیرتولیدی نرخ تورم روز افزونی را موجب شده که این به نوبه خود توزیع غیرعادلانه درآمد را به دنبال داشته و باعث غنی‌تر شدن اغنیاء و فقیرتر شدن فقراء گردیده است، که این امر به معنی فاصله گرفتن از عدالت اجتماعی و اقتصادی است. البته بر اثر تورم خود دولت هم متضرر می‌شود زیرا با افزایش نرخ تورم دولت نیز

جدول شماره (۹)

هزینه‌های دولتی و تشکیل سرمایه ثابت ناخالص داخلی به قیمت ثابت ۱۳۵۳ (میلیارد ریال)

۱۳۶۴	۶۳	۶۲	۶۱	۶۰	۵۹	۵۸	۵۷	۱۳۵۶	
۵۷۴	۵۴۸	۵۷۲	۵۸۴	۹۰۵	۷۷۱	۷۱۱	۸۵۶	۸۳۷	هزینه‌های دولت
۶۳۸	۷۷۰	۸۶۰	۶۱۸	۵۶۶	۶۰۹	۶۲۳	۸۵۸	۱۰۸۴	تشکیل سرمایه ناخالص داخلی

است که کاهش سرمایه‌گذاری ثابت ناخالص داخلی (علاوه بر سایر متغیرهای اقتصادی) سهم عمده‌ای در کاهش تولیدات ناخالص ملی خواهد داشت.^{۲۹}

باتوجه به جدول فوق ملاحظه می‌شود که هزینه‌های واقعی دولت در سال ۱۳۶۳ به حدود ۶۵٪ سال ۵۶ رسیده است و این در حالی است که تشکیل سرمایه ثابت ناخالص داخلی نیز بصورت قابل توجهی کاهش داشته است. بدیهی

(۲۷) سیر تحولات اقتصادی کشور بعد از انقلاب، بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. صفحات ۴۱۹-۴۱۶

(۲۸) استخراج از گزارش‌های اقتصادی و ترانزنامه‌های بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران - سالهای مختلف.

(۲۹) اقتصاد کلان (اصول نظری و کاربرد آن) دکتر محمد طیبیان، وزارت برنامه و بودجه فصل‌های ۵ و ۸.

بطور خلاصه تغییرات درآمد سرانه به قیمت‌های ثابت سال ۱۳۵۳ که در جدول شماره ۱۰ ملاحظه می‌شود در سال‌های اخیر کاهش معنایی را نشان می‌دهد.^{۳۰}

بدین لحاظ است که در روند تغییرات تولید ناخالص ملی به قیمت‌های ثابت کاهش قابل توجهی را ملاحظه می‌کنیم که به تبع آن (و همچنین بعثت افزایش جمعیت) درآمد سرانه به قیمت ثابت نیز کاهش چشم‌گیری یافته است.

جدول شماره (۱۰) درآمد سرانه به قیمت ثابت ۱۳۵۳ (ارقام به هزار ریال)

۱۳۳۸	۱۳۴۵	۱۳۵۰	۱۳۵۱	۱۳۵۵	۱۳۶۰	۱۳۶۴
۲۱/۱	۲۸/۴	۴۳	۵۷/۸	۱۰۵/۷	۷۱	۶۸

به خارج از افزایش شدید نرخ تورم جلوگیری بعمل آمده بعد از انقلاب کسر بودجه موجب استقرار دولت از بانک مرکزی گردیده و با توجه به پائین بودن سطح مالیاتها جریان پولی هزینه‌های دولت مجدداً به صندوق دولت باز نمی‌گردد و هر ساله بر حجم پول و نقدینگی بخش خصوصی می‌افزاید.

برای جلوگیری از روند افزایش حجم نقدینگی و تنظیم مطلوب آن و همچنین اجتناب از بی‌آمدهای نامطلوبی که فوقاً مورد بررسی قرار گرفت قبل از هر چیز لازمست به علل افزایش نقدینگی توجه گردد. همانطور که ملاحظه شد تأمین کسر بودجه از طریق دریافت وام از بانک مرکزی بعنوان اصلی‌ترین عامل در افزایش حجم نقدینگی مؤثر بوده است.

بنظر می‌رسد با توجه به از بین رفتن

مشاهده می‌شود که افزایش حجم پول و نقدینگی بدون تناسب با نیازهای واقعی جامعه و فعالیتهای حقیقی اقتصادی چگونه موجب تشدید تورم گردیده و قدرت خرید صاحبان درآمدهای پائین وثابت را کاهش می‌دهد و از طرف دیگر موجب افزایش درآمد و ثروت ثروتمندان گردیده و شکاف طبقاتی را عمیقتر می‌گرداند.

خلاصه و نتیجه‌گیری

قبل از انقلاب روند تغییرات حجم پول و نقدینگی در کشورمان به گونه‌ای نامطلوب همراه با افزایش درآمدهای نفتی، سیاستهای پولی انبساطی و گسترش شبکه بانکی همواره در حال افزایش بود که منجر به افزایش تقاضا و قدرت خرید و مردم بصورت غیرطبیعی گردید، گویانکه با افزایش واردات و بازگرداندن دلارهای نفتی

(۳۰) استخراج و محاسبه شده از گزارشات اقتصادی و ترازنامه سالیانه بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، سالهای مختلف.

هزینه‌های فوری و ضروری مربوط به جنگ که در سالهای اخیر یکی از عوامل ایجاد کسر بودجه محسوب می‌گردد و همچنین با افزایش درآمدهای مالیاتی تنظیم بودجه متعادل‌تر امکان پذیر باشد.

البته افزایش درآمدهای مالیاتی در یک سیستم مالیاتی جهت‌دار می‌تواند بصورت مستقیم نیز در تعدیل حجم نقدینگی موجود موثر باشد که هر یک نیاز به بررسی و تحلیل جداگانه دارد.

منابع و مأخذ

- اسمیت هارلن، ترجمه دکتر نصرالله وقار، مبادی پول و بانکداری، موسسه علوم بانکی ایران، چاپ دوم ۱۳۵۴.
- بانک مرکزی جمهوری اسلام ایران، گزارشات اقتصادی و ترازنامه، سالهای مختلف.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، سیر تحولات اقتصادی کشور بعد از انقلاب، اداره بررسی‌های اقتصادی.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، عوامل تعیین کننده عرضه پول در اقتصاد ایران، اداره بررسی‌های اقتصادی، تیرماه ۱۳۶۴.
- بانک ملی ایران، تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران، انتشارات بانک ملی ایران ۱۳۳۸.
- شجری هوشنگ، بانک مرکزی و تجربیات پولی ایران، مرکز نشر سپهر ۱۳۵۱.
- دکتر طبیبیان محمد، اقتصاد کلان (اصول نظری و کاربرد آن)، وزارت برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی — اجتماعی چاپ سوم ۱۳۶۶.
- دکتر مشکوه محمد، پول، انتشارات دهخدا.
- وزارت امور اقتصادی و دارائی، گزارش تحقیقی مقدماتی شناخت تورم و چاره‌آن، معاونت امور اقتصادی و بین‌المللی، ۱۳۶۲.

- Branson W.H, *Macroeconomic Theory and Policy*, Harper & Row 1972
- Cochran, J., *Money, Banking and the Economy*, Fourth Edition, Macmillan 1979
- Horvitz, Paul, M, *Monetary Policy and the Financial System*, Richard A.Ward, Fifth Edition 1983
- Klein J.J. *Money and the Economy*, Harcourt, Brace Jovanovich Inc, Third Edition, 1976
- Shapiro, E. *Understanding Money*, Harcourt Brace Jovanovich, Inc, 1975.